

УДК 341.1:341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.30>

ПРИНЦИП ЕФЕКТИВНОСТІ В КОНВЕНЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Корнякова Т.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-5993-0745*

Корнякова Т.В. Принцип ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

У статті розкрито сутність принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

Зазначено, що Європейський суд з прав людини осмислює принцип ефективності у своїй практиці. Вироблена Судом доктрина принципу ефективності передбачає, що держави-учасниці ЄКПЛ не можуть ухилитись від своїх конвенційних зобов'язань, посилаючись на формальні або процедурні причини. Права, гарантовані ЄКПЛ, мають бути забезпечені на практиці, навіть якщо це вимагає зміни національного законодавства або судової практики. ЄСПЛ розглядає кожен випадок порушення ЄКПЛ у розрізі того, як конкретна ситуація впливає на заявника, а не лише з формально-юридичного боку.

Доведено, що принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄКПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄКПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Зроблено висновки, що принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному. У випадку неефективної внутрішньої системи, ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій zasadі ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні. Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду.

Рішення ЄСПЛ, ухвалені з міркувань ефективності, сприяють удосконаленню національного законодавства та судової правозастосовної практики. У випадку, якщо держави-учасниці ЄКПЛ менш схильні до виконання положень ЄКПЛ, ефективне та безперебійне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, принцип ефективності, принцип субсидіарності, практика Європейського суду з прав людини, тлумачення, правозастосування, правосуддя, верховенство права.

Korniakova T.V. The principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms.

The article reveals the essence of the principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms.

It is noted that the European Court of Human Rights interprets the principle of effectiveness in its practice. The doctrine of the principle of effectiveness developed by the Court provides that the states

parties to the ECHR cannot evade their convention obligations by referring to formal or procedural reasons. The rights guaranteed by the ECHR must be ensured in practice, even if this requires changes in national legislation or judicial practice. The ECtHR considers each case of violation of the ECHR in terms of how a specific situation affects the applicant, and not only from the formal and legal side.

It is proven that the principle of effectiveness in the convention mechanism for the protection of human rights and freedoms is much broader than the right to an effective remedy, which is provided for in Art. 13 of the ECHR. However, this right is important in the context of the implementation of the principle of effectiveness. The principle of effectiveness concerns the practical and effective interpretation and application of the Convention in accordance with its object and purpose. The principle of effectiveness permeates the provisions of the ECHR, and the term “effective” literally appears in various articles of the Convention.

It is concluded that the principle of effectiveness is closely interconnected with the principle of subsidiarity, while these principles can both complement and contradict each other. In the case of an ineffective domestic system, the ECtHR can provide protection to the victim of a violation. Strict adherence to the principle of subsidiarity can lead to the ineffectiveness of the entire system of convention protection of rights and freedoms, if the national system does not meet the above-mentioned principle of effective protection of human rights at the domestic level. The principle of effectiveness is linked to the doctrine of the limits of national discretion.

Decisions of the ECtHR adopted for reasons of effectiveness contribute to the improvement of national legislation and judicial practice. If the States Parties to the ECHR are less inclined to implement the provisions of the ECHR, the effective and smooth functioning of the entire system of conventional protection becomes significantly more difficult. Given that the States Parties are the main actors of this system, it cannot function effectively without their initiative.

Key words: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, principle of effectiveness, principle of subsidiarity, case-law of the European Court of Human Rights, interpretation, application, justice, rule of law.

Постановка проблеми. Ефективність гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (далі – ЄКПЛ) прав та засобів їх правового захисту у разі порушення є темою, яка не втрачає актуальності. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) враховує об’єкт і мету ЄКПЛ як «живого інструменту» в процесі захисту прав і свобод людини, а її положення тлумачить та застосовує таким чином, щоб зробити їх ефективними.

На практиці допускають систематичні порушення положень ЄКПЛ. Це свідчить про потребу у глибокому аналізі особливостей реалізації принципу ефективності.

Досягти стабільної ефективності конвенційного механізму захисту прав і свобод людини складно, оскільки до цього процесу залучена велика кількість суб’єктів, що часто не діють відповідно до спільних принципів. Виклики ефективному функціонуванню конвенційного механізму захисту прав і свобод людини ставлять під загрозу їх розвиток та просування. Все це обумовлює актуальність теми цього дослідження.

Метою дослідження є розкриття сутності принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини.

Стан опрацювання проблематики показує, що принципи конвенційного захисту прав і свобод людини у своїх наукових дослідженнях обґрунтовували: М. Антонович, С. Афанасьєв, Н. Блажівська, Є. Бобрешов, А. Венгеров, О. Гаврилюк, Г. Гаджиєв, О. Гладенко, К. Дрогозюк, М. Козюбра, В. Комаров, О. Константи́й, Л. Луць, М. Мазур, В. Мігашко, В. Паліюк, П. Рабінович, М. Савчин, А. Селіванов, О. Сердюк, О. Соколенко, Т. Стоянова, С. Шевчук та ін. Окремі аспекти реалізації принципу ефективності у практиці конвенційного захисту прав і свобод людини досліджували в своїх працях: Д. Бойчук, М. Матяшова, О. Садовська, Ю. Скрипик та інші. При цьому, в Україні тематика реалізації принципу ефективності в конвенційному механізмі захисту прав і свобод людини не отримала комплексного розкриття на монографічному рівні. Важливим є аналіз рішень ЄСПЛ, що стосуються принципу ефективності.

Виклад основного матеріалу. Принцип ефективності пронизує всю сукупність норм міжнародного права. Міжнародне публічне право як реально діюча система значною мірою базується на принципі ефективності. Міжнародне право прав людини передбачає, що лише справедливі та ефективні норми і принцип можуть породжувати правові наслідки. Принцип ефективності відіграє важливу роль і у праві міжнародних договорів.

Цей принцип, також, є загальним принципом права Європейського Союзу (далі – ЄС). Його окреслено в судовій практиці Суду ЄС в контексті гарантування ефективності судового захисту. Суд ЄС вимагає, щоб національні засоби правового захисту у разі порушення прав і свобод в ЄС були ефективними, і ця вимога значною мірою трансформує межі національної процесуальної автономії.

ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях зауважував, що ЄКПЛ має тлумачитись та застосовуватись таким чином, щоб конвенційні права були практичними та ефективними, а не теоретичними й ілюзорними (рішення у справах «Hirst v. the United Kingdom» від 6 жовтня 2005 р. № 74025/01 [1]; «Assanidze v. Georgia» від 8 квітня 2004 р. № 71503/01 [2]; «Scoppola v. Italy» від 17 вересня 2009 р. № 10249/03 [3]; «Mamatkulov and Askarov v. Turkey» від 4 лютого 2005 р. № 46827/99, № 46951/99) [4]; «Gäfgen v. Germany» від 1 червня 2010 р. № 22978/05 [5]; «Broniowski v. Poland» від 22 червня 2004 р. № 31443/96 [6]).

Принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄКПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄКПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Коли ЄСПЛ приймає судові рішення з міркувань ефективності, він, як правило, проводить щодо дій держави-відповідача більш ретельну перевірку. Суд детальніше визначає необхідний засіб правового захисту, порівняно з ситуацією, коли він спирається виключно на принцип субсидіарності. ЄСПЛ у такий спосіб намагається посилити відповідальність держави-відповідача, але такий підхід може призводити до розширення меж його наглядової функції. В результаті, пріоритет принципу субсидіарності знижується, але це виправдано у випадку невиконання державою-відповідачем своїх позитивних та негативних зобов'язань, що встановлені Конвенцією.

Принцип ефективності проявляється різними способами. Слід акцентувати, що принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному.

Принцип ефективності гарантує, що у випадку неефективної внутрішньої системи, принаймні ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій засаді ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні.

Правило про вичерпання національних засобів правового захисту є компонентом субсидіарності, але це правило можна розглядати і як складову принципу ефективності. Принцип ефективності припускає, що національні органи влади послуговуються значно ефективнішими національними засобами правового захисту. Проявами принципу ефективності, що відтворюється на стадії розгляду питання про прийнятність скарги є винятки, що допускає Суд. ЄСПЛ допускає винятки, оскільки правила прийнятності повинні застосовуватися ефективно з певною мірою гнучкості і без надмірного формалізму.

ЄСПЛ може прийняти заяви від заявників, які не вичерпали національні засоби правового захисту відповідно до статті 35 ЄКПЛ (рішення у справах «Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia» від 24 лютого 2005 р. № 57947/00, № 57948/00, № 57949/00 [7]; «Akdivar and others v. Turkey» від 16 вересня 1996 р. № 21893/93 [8]), якщо це обумовлено потребою гарантувати ефективний захист конвенційних прав. ЄСПЛ у цьому контексті прямо посилається на принцип ефективності та зазначає, що уряд, який доводить невичерпання національних засобів правового захисту, зобов'язаний переконати Суд у тому, що такі засоби правового захисту були достатньо ефективним. Заявники не зобов'язані вичерпувати національні засоби правового захисту, якщо вони є «неадекватними або неефективними» (рішення у справі «Akdivar and others v. Turkey» від 16 вересня 1996 р. № 21893/93 [8]).

Виділяють систему критеріїв «ефективності» засобів правового захисту, розроблену ЄСПЛ у процесі розгляду справ:

- 1) правовий засіб захисту має бути ефективним, співмірним (adequate) та доступним;
- 2) засіб є ефективним, якщо його можна застосувати для прискорення ухвалення рішення судом, який нині розглядає справу, або якщо цей засіб надає учаснику процесу адекватну компенсацію за затримку, яка вже мала місце;

- 3) суд позитивно відзначив практику деяких країн, які застосували поєднання двох типів засобів захисту (одного – спрямованого на пришвидшення процесу, а іншого – для забезпечення компенсації);
- 4) найбільш ефективним рішенням, на переконання Суду, є правовий механізм, націлений саме на прискорення судового провадження, що має беззаперечні переваги порівняно і засобами правового захисту компенсаторного характеру, оскільки попереджує порушення, а не надає відшкодування «a posteriori»;
- 5) рівень компенсації має бути адекватним та відповідати рівню компенсації, що присуджується ЄСПЛ;
- 6) якщо судовий розгляд вже був надмірно тривалим, засобів правового захисту для прискорення провадження «може бути недостатньо для виправлення ситуації»;
- 7) компенсація має включати відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди;
- 8) засіб правового захисту має бути доступним як у справах, що ще перебувають на розгляді, так і щодо завершених проваджень [9, с. 786-787; 10, с. 13-14; 11, с. 590].

Міркування ефективності впливають на те, як національні органи влади повинні забезпечувати права, гарантовані Конвенцією. Увага зосереджена на тому, яким чином організувати правовий захист так, щоб він був оптимальним, дієвим та ефективним.

Посилаючись на принцип ефективності, ЄСПЛ може вимагати від національних органів влади дотримуватися зобов'язань, обсяг яких ширший, ніж це визначено в Конвенції. Такі вимоги пов'язані із забезпеченням ефективності правозастосування на практиці.

Зазвичай ЄСПЛ має визнати заяви неприйнятними, якщо заявник не зазнав «суттєвої шкоди» в результаті ймовірного порушення ЄКПЛ. Однак Суд має право не застосовувати цю підставу у разі, якщо справа заявника не була належним чином розглянута національним судом для того, щоб гарантувати право на справедливий суд. Відповідно до принципу ефективності цей виняток забезпечує, що кожна справа підлягає судовому розгляду на національному або європейському рівні, щоб уникнути несправедливості (рішення у справі «Finger v. Bulgaria» від 10 травня 2011 р. № 37346/05 [12]).

Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду. Ця доктрина розглядається як елемент принципу субсидіарності, але вона також є складовою принципу ефективності. ЄСПЛ, залишаючи державі певну свободу розсуду, все ж ретельно і критично досліджує ймовірне порушення конвенційних прав і свобод та здійснює таким чином свої наглядові повноваження.

Межі національного розсуду – це доктрина, яка залежно від способу її застосування дозволяє ЄСПЛ застосовувати на практиці або принцип субсидіарності, або принцип ефективності (рішення у справі «Marckx v. Belgium» від 13 червня 1979 р. № 6833/74 [13]).

У контексті застосування ст. 13 ЄКПЛ Суд зазначив, що «хоча державам-учасницям Конвенції надається певна свобода дій щодо виконання їх зобов'язань за Конвенцією, засоби правового захисту мають «бути «ефективним» як на практиці, так і в законі (рішення у справах «Z and others v. The United Kingdom» від 10 травня 2001 р. № 29392/95 [14]; «Rutkowski and Others v. Poland» від 7 липня 2015 р. № 72287/10, № 13927/11, № 46187/11 [15]).

Принцип ефективності пов'язаний з динамічним тлумаченням положень ЄКПЛ. Конвенція утворює систему захисту прав і свобод людини, тому її необхідно тлумачити таким чином, щоб зробити практичною та ефективною. ЄСПЛ зауважує, що нездатність підтримувати динамічний та еволюційний підхід тлумачення ЄКПЛ утворює ризик зробити її перешкодою для реформ та вдосконалення механізму захисту прав людини (рішення у справі «Scoppola v. Italy» від 17 вересня 2009 р. № 10249/03 [3]). Однак, динамічний метод тлумачення може призвести до вироблення ЄСПЛ нових позитивних зобов'язань держав-учасниць Конвенції.

На останок слід зазначити, що у випадку, якщо держави-учасниці ЄКПЛ менш схильні до виконання положень ЄКПЛ, ефективне та безперервне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

Діяльність ЄСПЛ спрямована на забезпечення належного виконання зобов'язань державами-учасницями Конвенції щодо захисту прав і свобод осіб, які перебувають під її юрисдикцією. П. Пушкар зазначає, що посилення незалежності та ефективності судової системи є одним з ключових питань, за якими Комітет міністрів Ради Європи стежить у рамках нагляду за виконанням

рішень ЄСПЛ щодо України, зокрема стосовно питань структурної незалежності судової системи та посилення незалежності прокуратури [16].

Невиконання державами-учасниками своїх основних конвенційних зобов'язань є причиною внутрішньої та зовнішньої політичної напруженості. Функціонування конвенційної системи захисту прав і свобод людини побудоване на припущенні, що держави-учасниці поважатимуть принцип ефективності, тому конфліктні ситуації автоматично знижують ефективність всієї системи в цілому.

Розробка та впровадження ефективних засобів правового захисту повинна розглядатися у якості одного з провідних завдань держави в рамках реформування її правової системи. Так як першочергове їх значення полягає не тільки в превенції звернення до ЄСПЛ як міжнародної судової інстанції, але, насамперед, у забезпеченні належного рівня національного гарантування та захисту прав і свобод громадян, що перебувають під юрисдикцією Договірної Сторони, сприянні досягненню більш високого ступеня імплементації правової визначеності та верховенства права [17, с. 210]. Ні ЄСПЛ, ні Комітет Міністрів Ради Європи не мають можливості примусити держави-учасниці належно, неформально і повноцінно виконувати рішення Суду щодо реалізації загальних заходів [18; 19]. Невиконання державами-учасниками своїх зобов'язань завжди спричиняє потік нових заяв і змушує ЄСПЛ витримувати додаткове навантаження. Таке невиправдане навантаження на конвенційну систему ставить під загрозу її ефективність, збільшуючи тривалість розгляду справ та ускладнюючи ситуацію для заявників.

Висновки. Європейський суд з прав людини осмислює принцип ефективності у своїй практиці. Вироблена Судом доктрина принципу ефективності передбачає, що держави-учасниці ЄСПЛ не можуть ухилятися від своїх конвенційних зобов'язань, посилаючись на формальні або процедурні причини. Права, гарантовані ЄСПЛ, мають бути забезпечені на практиці, навіть якщо це вимагає зміни національного законодавства або судової практики. ЄСПЛ розглядає кожен випадок порушення ЄСПЛ у розрізі того, як конкретна ситуація впливає на заявника, а не лише з формально-юридичного боку.

Принцип ефективності в конвенційному механізмі забезпечення прав і свобод людини є значно ширшим ніж право на ефективний засіб правового захисту, що передбачене ст. 13 ЄСПЛ. Однак, це право є важливим у контексті реалізації принципу ефективності. Принцип ефективності стосується практичного та ефективного тлумачення та застосування Конвенції відповідно до її об'єкту і мети. Принцип ефективності пронизує положення ЄСПЛ, а термін «ефективний» буквально фігурує в різних статтях Конвенції.

Принцип ефективності тісно взаємопов'язаний з принципом субсидіарності, при цьому ці принципи можуть як взаємодоповнювати, так і суперечити одне одному. У випадку неефективної внутрішньої системи, ЄСПЛ може забезпечити захист жертві порушення. Суворе дотримання принципу субсидіарності може призвести до неефективності всієї системи конвенційного захисту прав і свобод, у разі якщо національна система не відповідає вищезгаданій засаді ефективного захисту прав людини на внутрішньому рівні. Принцип ефективності пов'язаний із доктриною меж національного розсуду.

Рішення ЄСПЛ, ухвалені з міркувань ефективності, сприяють удосконаленню національного законодавства та судової правозастосовної практики. У випадку, якщо держави-учасниці ЄСПЛ менш схильні до виконання положень ЄСПЛ, ефективне та безперебійне функціонування всієї системи конвенційного захисту значно ускладнюється. Враховуючи, що саме держави-учасниці є основними суб'єктами цієї системи, без їх ініціативи вона не може ефективно функціонувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Справа «Hirst v. the United Kingdom» від 06.10.2005 р. № 74025/01. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-23304%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-23304%22]}).
2. Справа «Assanidze v. Georgia» від 08.04.2004 р. № 71503/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61875>.
3. Справа «Scoppola v. Italy» від 17.09.2009 р. № 10249/03. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-94135%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-94135%22]}).
4. Справа «Mamatkulov and Askarov v. Turkey» від 04.02.2005 р. № 46827/99, № 46951/99. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-68183%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-68183%22]}).

5. Справа «Gäfgen v. Germany» від 01.06.2010 р. № 22978/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-99015%22%7D>.
6. Справа «Broniowski v. Poland» від 22.06.2004 р. № 31443/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-125506%22%7D>.
7. Справа «Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia» від 24.02.2005 р. № 57947/00, № 57948/00, № 57949/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-68379%22%7D>.
8. Справа «Akdivar and others v. Turkey» від 16.09.1996 р. № 21893/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58062%22%7D>.
9. Kuijer, M. (2013). The Right to a Fair Trial and the Council of Europe's Efforts to Ensure Effective Remedies on a Domestic Level for Excessively Lengthy Proceedings. *Human Rights Law Review*, 13(4), 777–794.
10. Надання ефективних засобів правового захисту, що забезпечать дотримання розумного строку розгляду кримінальних справ: порівн. дослідж.: дослідж. в рамках проєкту Ради Європи «Дотримання прав людини в системі кримінальної юстиції України». URL: <https://rm.coe.int/2020-06-18-comparative-study-ukr-final-clean/16809ec20a>.
11. Бойчук Д.С., Панаїд Я.І. Ефективність засобів правового захисту права на судовий розгляд у розумний строк у контексті практики ЄСПЛ: досвід Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 588–593.
12. Справа «Finger v. Bulgaria» від 10.05.2011 р. № 37346/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-104698%22%7D>.
13. Справа «Marcx v. Belgium» від 13.06.1979 р. № 6833/74. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-57534%22%7D>.
14. Справа «Z and others v. The United Kingdom» від 10.05.2001 р. № 29392/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-59455%22%7D>.
15. Справа «Rutkowski and Others v. Poland» від 07.07.2015 р. № 72287/10, № 13927/11, № 46187/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-155815%22%7D>.
16. Досягнення та виклики у сфері імплементації Європейської конвенції з прав людини в Україні обговорили під час XII Міжнародного форуму з практики ЄСПЛ. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1696166/>.
17. Садовська О.В. Ефективні засоби правового захисту в контексті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: теоретичне розуміння та емпіричне застосування. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 2-1(26). С. 203–212.
18. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2022. 304 с.
19. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с.